Tom 16/2024, ss. 195-222
ISSN 0860-5637
e-ISSN 2657-7704
DOI: 10.19251/rtnp/2024.16(9)
www.rtnp.mazowiecka.edu.pl

**Dorota Kołodziejczyk**
doktorantka w dyscyplinie historia
Akademia Finansów i Biznesu Vistula
ORCID 0000-0001-6543-1440
dkolodziejczyk@o2.pl

# Struktura wielkości wsi w dobrach biskupstwa płockiego w połowie XVII wieku

## The structure of the area size of villages in Płock bishopric in the middle of the seventeenth century

**Streszczenie:**
Analiza przeprowadzona w oparciu o pochodzący z czasów biskupa Karola Ferdynanda Wazy dokument, dostępny w Archiwum Diecezjalnym w Płocku, zawierający szczegółowy opis 11 kluczy, ze znajdującymi się w nich wsiami i folwarkami, a w niektórych również i z miastami. Dochody majątku klasowały go w grupie najbogatszych biskupstw w Rzeczpospolitej Obojga Narodów. Dane o stanie wsi, będących głównym źródłem dochodów, uzupełniają inne inwentarze, korespondencja, zapisy procesów sądowych, kwity poborowe oraz badania nad stanem gospodarki i stanem prawnym posiadłości biskupich

**Słowa kluczowe:** historia, wieś, biskupstwo płockie

**Abstract:**
The analysis based on the document originating from the times of Karol Ferdynand Waza and available in the Diocesan Archives in Płock, with a detailed description of eleven keys (parts of land estate so called in Polish) with villages and granges, some of them with towns. The estate incomes placed it in the richest bishoprics group in The Polish-Lithuanian Commonwealth. The condition record of the villages, which were the main source of the incomes, is completed by other inventories, correspondence, court proceedings records, conscription receipts, economy state studies and the estate legal status.

**Keywords:** history, village, Płock bishopric

## 1. Wstęp

Terytorium diecezji płockiej w czasach nowożytnych pod względem obszaru i zmian granic ukształtowało się jeszcze w średniowieczu. Pod względem powierzchni zajmowała 10 miejsce na 16 diecezji w Rzeczpospolitej Obojga Narodów. Po utworzeniu w 1583 roku nowej diecezji wendeńskiej (inflanckiej), uplasowała się na miejscu 11, jednak jej uposażenie w czasach staropolskich, jak wynika z badań ks. Teofila Długosza [Długosz, 1958, s. 92-93] i Krzysztofa Chłapowskiego [Chłapowski, 1996, s.152-153] dawało jej czwartą pozycję, po arcybiskupstwie gnieźnieńskim, biskupstwach krakowskim i kujawskim. Podzielona na 3 archidiakonaty (płocki, dobrzyński i pułtuski) obejmowała 21 dekanatów [Góralski, 2014, s. 147- 178]. Trudno jednak ustalić liczbę wsi w całej diecezji ze względu na rozbieżne dane w latach późniejszych, wg relacji biskupa A.S. Dembowskiego z 1742 r. - 4447 wsi i miast [ADP, nr 57], podczas gdy K. H. Szembek w zapiskach z 1787 podaje 1301 wsi plus 40 miast i miasteczek [ADP, nr 104]. W omawianym czasie na terenach Rzeczpospolitej wsie i folwarki, produkowały towary będące podstawą dla dalszego procesu ekonomicznego, od ich wydajności zależał dalszy rozwój kraju. Przez kilkadziesiąt lat nie było tu działań wojennych,

a autorytet władców i Kościoła wspierany był ich możliwościami finansowymi. Potencjał ekonomiczny biskupa realnie wpływał na społeczność, uzależniał szlachtę od arend, pozwalał utrzymać jedność Kościoła i dzięki temu powstrzymać reformację [Lolo (red.), 2019, s.59-60]. Informacje pozostawione w *Inwentarzu z 1650 roku* dokładnie obrazują jak gospodarzono i osiągano zyski. Jednak zbliżał się kres owocującego dobrobytem i pomyślnością czasu pokoju, już od początku XVII stulecia zaczęły pojawiać się symptomy kryzysu. Powolna depopulacja spowodowana klęskami elementarnymi, kryzys gospodarki rolnej i rzemiosła, to zjawiska zaobserwowane nie tylko w Rzeczypospolitej, lecz również w wielu krajach europejskich. Kraj powoli wkraczał w fazę głębokiego kryzysu instytucji ustrojowych i upadku kultury politycznej. Warto przyjrzeć się sytuacji gospodarczej w czasach bezpośrednio poprzedzających nadchodzące zmiany.

## 2. Dobra biskupstwa płockiego w XVII wieku

Dobra biskupie rozrzucone były na długiej linii od okolic Brodnicy nad Drwęcą, do okolic Drohiczyna nad Bugiem, w większości na terenie województwa mazowieckiego, z wyjątkiem wysuniętego bardziej na wschód i przynależnego do województwa podlaskiego klucza gródeckiego oraz klucza górzyńskiego w ziemi dobrzyńskiej. Położenie na terenach dobrze zagospodarowanych, ze znaczną ilością wsi i miast, w pomyślnych warunkach komunikacyjnych, ułatwiało zbyt ich produkcji. Klucze: Gródek, Brok i Wyszków położone były nad Bugiem, klucz pułtuski nad dolną Narwią; Jabłonna, Czerwińsk i Płock bezpośrednio nad Wisłą, Raciąż i Mąkolin w odległości 1-2 dni drogi od Płocka, Szumlin sąsiadował z poprzednimi, jedynie klucz Górzno mający najmniej pomyślne warunki komunikacyjne znajdował się w promieniu jednego dnia drogi od Brodnicy nad Drwęcą i 1-2 dni od Torunia [Żytkowicz 1960, s.15-16].

Głównym źródłem informacji na temat uposażenia majątku biskupstwa płockiego są powstałe podczas lustracji inwentarze, których zapisy dotyczą znacznych obszarów i sporej części ludności Mazowsza, stanu nie tylko duchownego, ale też chłopskiego i mieszczańskiego, a za sprawą arend także i szlacheckiego oraz dóbr sieluńskich prepozytów katedry płockiej.

Najstarszy z zachowanych *Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego z 1595 r*. liczący 108 kart, zachowany w postaci kopii z 1730 r., dotyczy jedynie części dóbr, gdyż opis 3 kluczy uległ zniszczeniu [ADP, *Inwentarz z 1595 r.,* k..1]. Nie był zmikrofilmowany przez Ośrodek ABMK i dlatego pozostaje niemal całkowicie nieznany. Krótki fragment opisujący Brok został jedynie przywołany jako Aneks nr 1 przez Pleskaczyńską [Pleskaczyńska i Kazimierski (red.), 1989, s.575], podobnie jak i kolejny dokument, będący podstawą niniejszego opracowania, inwentarz z roku 1650, nie posiada on aktualnej sygnatury, na księdze widnieje tylko dawna, nieaktualna już sygn. B-346 i jest rzadko cytowany, gdyż Archiwum Diecezjalne w Płocku nie posiada pełnego inwentarza [www 1], a drukiem wydano jedynie fragmentaryczne spisy akt, głównie metrykalnych [Majewski 2006 i 2014; Majewski, 2011]. Kolejne inwentarze warto jedynie wspomnieć, ponieważ pochodzą z okresu późniejszego. Należy do nich inwentarz z lat 1692 - 1693 [ADP, sygn. 119] na podstawie lustracji przeprowadzonej u progu objęcia diecezji płockiej przez Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, po przejściu (od listopada 1692 r.) Stanisława Dąbskiego na biskupstwo kujawskie. Kolejny to *Opis klucza górzeńskiego 1747*, zawierający dodatkowo akta do dziejów Górzna z lat 1859-1860 [ADP, sygn. 127] lustracja z 1753 r. przeprowadzona przez biskupa Józefa Eustachego Szembeka, zawierająca dużo bardziej szczegółowe dane [Grzybowski, 1977, s.6], zawarte w nieoprawionej księdze *Revisiones bonorum Episcopatus Plocensis 1753.* Nieco późniejsza, z okresu od sierpnia do października 1773 r. lustracja dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego sporządzona przez kanonika kapituły katedralnej płockiej Jana Łempickiego, w okresie

*sede vacante* biskupstwa po śmierci Hieronima Antoniego Szeptyckiego, przed objęciem rządów w diecezji przez Michała Jerzego Poniatowskiego [ADP, sygn. 121]. Ostatnia z czasów I Rzeczypospolitej, z 1785 r., obszerna lustracja dóbr przednarwiańskich z okresu przed objęciem biskupstwa płockiego przez Krzysztofa Hilarego Szembeka [Graczyk, 2007, s.265-276]. W zestawieniu niniejszym wspomnieć jeszcze trzeba wykazy kwitów poborowych z lat poprzedzających wizytacje, zamieszczone tylko dla klucza wyszkowskiego [ADP, *Inwentarz z 1650 r.,* k. 122v-123v], brokowskiego [ADP, *Inwentarz z 1650 r.,* k. 164-165], mąkolińskiego z najobszerniejszymi od 1628 r [ADP, *Inwentarz z 1650 r.,* k. 215-215v] i gródeckiego, zawierające jedynie podymne, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.,* k. 179v].

Najcenniejsze z wymienionych źródło danych *Inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku* (dalej nazywany *Inwentarzem*), pisany kilkoma różnymi rękoma, głównie w języku polskim, pozostała część w łacińskim. Dotychczas eksploatowany badawczo tylko przez niewielkie grono historyków w opracowaniach dotyczących w zasadzie tylko węższych lub lokalnych wątków tematycznych. Prawdopodobnie z powodu pokaźnych rozmiarów, nie został dotychczas wykorzystany w całości, pomimo jego bezcennej treści oraz obszaru, jaki ona obejmuje. Fragment omawiający stan pułtuskiego zamku biskupów płockich opublikował ks. Michał M. Grzybowski [1977, s. 6], opracowanie to nie nosi jednak znamion krytycznej edycji tekstu źródłowego. Także w ograniczonym kontekście dziejów Pułtuska fragment inwentarza przywoływał w artykule i w rozdziałach monografii Radosław Lolo [Lolo i Dzięgielewski (red.), 2010 s.161-186; Samsonowicz i Lolo (red.), 2016a, s.265-334; Samsonowicz i Lolo (red.), 2016b, s.335-360]. Nieco szerzej, ale również w części dotyczącej głównie Pułtuska zawartość inwentarza badali i komentowali Zbigniew Morawski [Morawski i Szczepański (red.), 2011, s. 43-54], Dariusz Milewski [2011 s.55-68] oraz Krzysztof Wiśniewski [Wiśniewski i Dzięgielewski (red.), 2010, s.187-232; Wiśniewski, Samsonowicz i Lolo

(red.), 2016, s.147-265]. W kontekście całej diecezji, ogólnie i bez szczegółowej analizy, *Inwentarz* przytaczał ks. Waldemar Graczyk [2005], jak również badacze historii bartnictwa Krzysztof Braun [Braun i Kazimierski (red.), 1989, s.364-389], Jan Witord [sygn.73], Józef Burszta [1954, s.530-537] i Bernard Kielak [2004, s.14-25]. W bogatym opracowaniu „Mało znany inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku" Radosław Lolo [2021, s.228] podkreśla, iż inicjatorem lustracji dóbr biskupich w roku 1650, był ówczesny biskup płocki i wrocławski Karol Ferdynand Waza, który objął te dobra w 1643 r., jednocześnie zachowując dzierżone już wcześniej biskupstwo wrocławskie. Sam biskup - królewicz nie przyjął nigdy święceń kapłańskich i bezpośrednio też nie zarządzał diecezją, ale czynił to poprzez ustanowionych przez siebie administratorów. W diecezji płockiej byli to biskup sufragan Wojciech Tolibowski h. Nałęcz (1607-1663). Sufraganem płockim został w 1643 r., co niemal zbiegło się z objęciem rządów w diecezji przez Karola Ferdynanda Wazę i pozostał przy nim do śmierci królewicza w 1655 r. Jako sufragan płocki był tytularnym biskupem lacedemońskim. Sprawował funkcję prepozyta płockich norbertanek, konsekrował m.in. kościół i klasztor św. Józefa w Pułtusku, ufundowany przez Wojciecha Wessela w 1648 r. [Żebrowski, 1976, s.63-64] i ks. kanonik Szymon Kołudzki (ok. 1570-1656), kustosz kapituły katedralnej płockiej (od 1637 r.), prepozyt i kanclerz gnieźnieński, scholastyk włocławski, kanonik krakowski i sekretarz królewski [Dworzaczek, 1967-68, s.365-366]. Biskupi płoccy rzadko zlecali rewizje, jednak zapewne dla uporządkowania i oceny swych dochodów, w 1650 roku Karol Ferdynand zlecił i doprowadził by komisja wyłoniona przez kapitułę katedralną płocką przeprowadziła lustrację dóbr biskupstwa. Z jego polecenia na posiedzeniu gremialnym wiosną 1650 r. kapituła katedralna płocka powołała komisję lustracyjną, która rozpoczęła prace już od maja. Formularz do lustracji i instrukcje w tej sprawie opracował niewątpliwie Karol Ferdynand lub jego współpracownicy. Spis stanu posiadania w 11 kluczach przeprowadzono w różnych miesiącach roku

1650: w maju klucz raciąski [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 200], w czerwcu i lipcu klucz pułtuski [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k.3], szumliński w czerwcu [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 180], folwark i wieś Jabłonna oraz klucz czerwiński w sierpniu [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 191], klucz wyszkowski w październiku [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 75], gródecki w październiku i listopadzie [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 116], brokowski w listopadzie [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 124]. Nie podano dokładniejszej daty odbycia lustracji kluczy mąkolińskiego, górzyńskiego oraz płockiego, zaznaczając jedynie: „A[nno] 1650" [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 23]. Rękopis sporządzony przez różnych piszących, jeden z nich sporządził opisy kluczy pułtuskiego, czerwińskiego i gródeckiego, różne ręce spisywały klucze wyszkowski, brokowski, szumliński i mąkoliński, a jeszcze inne górzeński (tu zmiana od karty 234). Łącznie w *Inwentarzu,* zawarte są dane 142 wsi, szczegółowe dotyczące 131 wsi i cząstkowe dotyczące 11 wsi, 47 folwarków i 7 miast, położonych na dzisiejszym obszarze trzech województw: mazowieckiego, podlaskiego i kujawsko-pomorskiego (ówcześnie - ziemia dobrzyńska). Warto również wspomnieć, iż w opisach miast pojawiają się, traktowani zawsze w odrębnie młynarze i ich młyny. Pozyskane ze spisu dane są bezpośrednim źródłem informacji niezbędnych do analizy struktury wielkości wsi biskupstwa.

## 3. Wsie biskupie na kartach *Inwentarza z 1650 roku*

W skład kluczy wsi wchodziły obszary obejmujące różne stosunki własności: najważniejsza ich część w uprawie chłopskiej, tereny rozdane za przywilejem, znajdujące się w czasowym władaniu szlachty i mieszczaństwa, lemańskie, karczmarskie, kościelne, młyńskie, ziemie folwarczne w uprawie dworskiej, nadziały stanowiące wyposażenie wójtów, bartnicze, puste, w najmie u postronnych; należy też dodać tereny wspólne, głównie lasy i pastwiska. Obszar wiejski, zajęty przez chłopów, dzielił się na trzy kategorie: ziemie pozostające w eksploatacji chłopów rolnych, czyli kmieci oraz ziemie użytkowane przez ogrodników i karczmarzy.

Zasadniczy trzon ówczesnej wsi stanowili kmiecie, siedzący na udziałach zwanych na Mazowszu włókami. Stanowili oni pełnoprawną i pełnowartościową grupę, wyposażoną w nadziały ziemi dające podstawę utrzymania. Ze względu na sposób uprawy, wsie dzieliły się na trzy, (rzadko na dwa) pola, przy czym każdy kmieć winien był mieć równy udział na wszystkich trzech (w przypadku podziału na dwa - dwóch) polach. Inny charakter mieli wspomniani już ogrodnicy i karczmarze, których uposażenie w ziemię orną – znacznie zresztą zróżnicowane – w założeniu było zbyt szczupłe, aby dostarczyć środków wystarczających do egzystencji [A .Wawrzyńczyk, 1962, s.12]. Obszary, które nie weszły w skład powyżej opisanego udziału, włóki krótsze, ze względu na konfigurację wsi, jeżeli nie zostały włączone do folwarku lub wydzierżawione jako „kąty" czy ucinki, bywały obsadzane przez wspomnianych ogrodników lub karczmarzy. Ogrodnicy wykonywali najemne prace rolnicze, stąd mieli swój udział w rozwoju gospodarstw dworskich i kmiecych. Chłopów obowiązywały powinności na rzecz pana feudalnego, kościoła i państwa - ciężary zasadnicze wynikające z najmu - opłaty pieniężne, czyli czynsze, daniny w ziarnie oraz robocizny, obie czasami przeliczane na pieniądze. Dodać należy ciężary drugiego rzędu, stróże, przewody oraz wszelkie należne służebności. Formularz lustracyjny porządkuje dane o każdym z kluczy. Począwszy od karty 18 inwentarza, następuje opis powinności poddanych w poszczególnych wsiach, złożony dla każdej z czterech części - podanego w łanach (*mansus*) wymiaru ziemi ornej, ogólnego opisu powinności, imiennego wykazu tychże w formie tabeli i podsumowania dochodów ze wsi. Dla każdej z nich, w opisie najpierw podawano ogólną powierzchnię użytków w łanach, i tu możemy domniemywać, iż zastosowano najbardziej rozpowszechniony na Mazowszu łan chełmiński, zwany włóką, obejmujący 16,8 ha. [Topolski, 1958, s.37], następnie wyszczególnienie z ilu odrabiano pańszczyznę (robotne), łany najemne, łany puste oraz te należące do innego uposażenia (np. wójtowskie, zakonne, na uposażenie szpitala itp.). Następnie dla każdego rodzaju użytkowania

gruntów określono wymiar świadczeń z jednego łanu bądź jego połowy (półwłóczka). Podawano najpierw daniny w pieniądzu (złotych i groszach) i w płodach rolnych (zboże w korcach, drób, jajka, gatunki ryb w sztukach, rzadziej: przędzę lnianą w łokciach, mięso wołowe w łopatkach i mostkach, łój w kamieniach, miód w rączkach). Dalej specyfikowano powinności poddanych w danej wsi. Przede wszystkim opisywano wymiar pańszczyzny w dniach roboczych (z rozróżnieniem pieszej lub sprzężajnej oraz omłotów), liczonej w stosunku rocznym. Jeśli mieszkańców obowiązywały inne powinności, także wymieniano je w tym miejscu. Na przykład dla mieszkańców wsi Łubienica z klucza pułtuskiego (obecnie pow. pułtuski, gm. Pokrzywnica) zapisano: „straż za dzień odprawują kolejno na Górki" [ADP*, Inwentarz z 1650 r.*, k. 20]. Górki – nazwa folwarku biskupiego, dziś na obszarze miasta Pułtuska, stróża - świadczenie polegające na pełnieniu przez poddanych straży nad miejscami należącymi do pana feudalnego, czasami w epoce nowożytnej było ono zamieniane na inną powinność lub świadczenie w pieniądzu. [Zajda, 1979, s.189]. Z kolei dla chłopów ze wsi Kacice w tym samym kluczu (obecnie pow. pułtuski, gm. Pułtusk) zaznaczono, że: „miast stróży wożą wodę na Górki koleją za dzień" [ ADP, *Inwentarz z 1650*, k. 19]. Czasami nie wyszczególniano świadczeń, ale w granicach jednego klucza pisano jedynie, że są one identyczne jak w pozostałych wsiach. I tak dla chłopów z Płocochowa zarejestrowano jedynie: „Inne podatki i powinność jako w Kaczycach strzegą koleją za dzień" [ADP, *Inwentarz z 1650,* k.21]. Dalej szczegółowo wyliczano informacje dotyczące dziesięciny: komu przynależy i czy jest płacona w pieniądzu (*decima pecuniaris*), czy też wybierana jest jako snopowa lub wytyczna (*decima manipularis*) [Gloger, 1901, s. 104-105]. Kolejnym świadczeniem było *contrubutio agrario*, zwane inaczej łanowym, czyli czynszem płaconym z gruntu od łanu [Filipczak-Kocur, 2006, s. 47-53], choć akurat w omawianym źródle czasem wspomina się o opłatach od domu (gospodarstwa). Podawano je w pieniądzu. Wymienia się też często *contributio fumalem*, czyli podatek podymny, również

naliczany w pieniądzu, płacony od domu [Filipczak-Kocur, 2006, s. 53-58]. Tę część opisu wieńczy wreszcie informacja o innych posiadaczach części gruntów we wsi, wójtostwie lub libertacjach z ich podstawą prawną, o ile takie zostały nadane. Dla każdej wsi sporządzano następnie szczegółowe zestawienie tabelaryczne, zawierające: imiona i nazwiska mieszkańców (*nomina colonorum*), liczbę włók z pańszczyzną (*robota*), liczbę włók najemnych (*najem*), liczbę użytkowanych włók pustych (*puste*), liczbę koni i wołów w gospodarstwie oraz stan zabudowań w gospodarstwie (*budynki*). Tylko wyjątkowo, z różnych, nie zawsze jasnych powodów, nie podano omawianego zestawienia, jak w wypadku wsi Dzierżanowo z klucza pułtuskiego (obecnie: pow. makowski, gm. Szelków), Popławy (obecnie: pow. pułtuski, dzielnica Pułtuska), Jeżewo (obecnie: pow. pułtuski, gm. Pułtusk), Szyszki (obecnie: pow. pułtuski, gm. Gzy), Sulnikowo (obecnie: pow. pułtuski, gm. Gzy), z klucza wyszkowskiego zaś wsi Bojany (obecnie: pow. ostrowski, gm. Brok), wsi Wyszków (obecnie: pow. wyszkowski, dzielnica Wyszkowa), osady Suski (obecnie: Suski Stare pow. wyszkowski, gm. Długosiodło)]. W kluczu brokowskim natomiast nie wykazano zestawienia mieszkańców wsi Młynarze (pow. wyszkowski, gm. Zabrodzie), Borek (obecnie: pow. ostrołęcki, gm. Czerwin), Orzeł (zwany również Orło, obecnie pow. ostrowski), Niegowiec (obecnie: pow. ostrołęcki, gm. Małkina Górna). W kluczu raciąskim brak jest spisu chłopów dla wsi Kroczewo (obecnie: pow. płoński, gm. Załuski) i wreszcie w kluczu górzyńskim dla wsi Szczutowo (obecnie: pow. brodnicki, gm. Górzno). W zestawieniu pod hasłem *nomina colonorum*, najczęściej podano imię i nazwisko kmiecia. Czasami, jeśli spokrewnieni chłopi nosili to samo imię i nazwisko, dodawano też przydomek. Np. we wsi Porządzie w kluczu wyszkowskim można odnaleźć Jana Kowalika z przydomkiem Mały i Jana Kowalika z przydomkiem „Stary" [ADP*, Inwentarz z 1650 r.,* k. 112v]. Ogrodników czy zagrodników nie zawsze wymieniano w sposób pełny, czasem tylko podając ich liczbę, najemców podaje się czasem dwójkami, jeśli wynajmują

łany wspólnie. Odrębnie specyfikuje się chłopów gospodarujących na wójtostwach, czasami, na ogół w przypadku kobiet (głównie w przypadku wdów), zapisywano samo tylko nazwisko, np.: w Szwelicach: Pomaska, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 43v], w Porządziu: Jembrozikowska, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 112v], w Udrzynie: Dzielcowska oraz Podchulka, wdowa z synami, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 98], w Rajszewie: wdowa Pęczijna rolej kąt, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 70], w Nagoszewie: Zędlowa wdowa [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 110], w Porządziu: Stankowa Ceglina wdowa [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 112v], ale też w Kalinowie: Czyżewski, [ADP, *Inwentarz z 1650 r.*, k. 146]. Inaczej niż w innych diecezjach inwentarz nie podaje stanu cywilnego mieszkańców ani liczby dzieci w rodzinach [por. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), sygn. 4993], czasami w kolumnie tej sporządzający inwentarz podawali w pewnym momencie porządek, według którego wymieniano mieszkańców.

## 4. Obszar wsi w kluczach, ziemia w uprawie chłopskiej i łany puste

**Tabela nr 1. Wsie klucza pułtuskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Kacice | 30 | 1 | 19 |
| 2. | Łubienica | 18 | 0 | 20 |
| 3. | Płocochowo | 26,5 | 0 | 21 |
| 4. | Koziegłowy | 20 | 2 | 22 |
| 5. | Moszyn | 15,5 | 0 | 23 |
| 6. | Lipniki | 13,5 | 0 | 24 |
| 7. | Kleszewo | 24 | 0 | 25 |
| 8. | Trzepów | 12 | 0 | 26 |
| 9. | Pobyłkowo | 30 | 0 | 27 |
| 10. | Wierzbica | 16,5 | 0 | 28 |
| 11. | Dzierżenin | 20 | 0 | 29* |
| 12. | Golądkowo | 12 | 0 | 31 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 13. | Skarżyce | 13 | 0 | 32 |
| 14. | Skórznice | 13,5 | 2 | 32 |
| 15. | Bulkowo | 20 | 0 | 33 |
| 16. | Przewodowo | 22,5 | 0 | 34 |
| 17. | Gromin | 25 | 0 | 35 |
| 18. | Sisice | 17 | 2 | 36 |
| 19. | Szyszki | 14 | 0 | 37 |
| 20. | Sulnikowo | 8,5 | 0 | 38 |
| 21. | Kozłowo | 23,5 | 0 | 38 |
| 22. | Porzowo | 17 | 0 | 39 |
| 23. | Czarnostów | 28,5 | 0 | 40 |
| 24. | Szwelice | 30 | 0 | 42 |
| 25. | Byszewo | 30 | 0 | 44 |
| 26. | Gościejewo | 15 | 0 | 45 |
| 27. | Głodowo | 29,5 | 0 | 46 |
| 28. | Przemiarowo | 26,5 | 0 | 47 |
| 29. | Białowieża | 23 | 0 | 48 |
| 30. | Lipa | 7 | 0 | 49 |
| 31. | Dzierżanowo | 8,5 | 0 | 50 |
| 32. | Gnojno | 22 | 0 | 51 |
| 33. | Bartodzieje | 19 | 4,5 | 52 |
| 34. | Wielgolas | 21,5 | 0 | 53 |
| 35. | Gładczyn | 19 | 0 | 54 |
| 36. | Psary | 7 | 0 | 56 |
| 37. | Skłody | 5,5 | 0 | 57 |
| 38. | Pniewo | 25,5 | 0 | 57 |
| 39. | Drwały | 13 | 0 | 58 |
| 40. | Maliszewo | 6 | 0 | 59 |
| 41. | Grodek | 27,5 | 0 | 60 |
| 42. | Ciołkowo | 16,5 | 1,5 | 61 |
| 43. | Lutobrok | - | - | 59 |
| 44 | Popławy | - | - | 26 |
| 45 | Jeżewo | - | - | 26 |
| | Razem | 792,5 | 13 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 19-61, pkt.11 ustalony na podstawie odpisu z XVIII wieku.*

Klucz pułtuski, obejmował 792,5 łana i liczył 45 wsi o wielkości między 6 a 30, głównie w przedziale między 15 a 30 łanami, o średniej powierzchni 18,01 łana, bardzo zbliżonej do mediany i dominanty. Łanów pustych 15, co przy łącznej powierzchni klucza, stanowiło 2%. Przyjmując, iż tereny biskupstwa zajmowały jedynie część ziem uprawnych Mazowsza, duża ilość wsi tego klucza była niewątpliwie wynikiem gęstości zaludnienia na tym terenie. Trzy wsie wyłączono z poniżej przedstawionych wyliczeń: Jeżewo i Popławy, z powodu braku danych, Lutobrok przekazano ojcom jezuitom. Należy także wspomnieć, iż ziemia w uprawie chłopskiej stanowiła około 57% całej powierzchni klucza, pozostałe rozdane za przywilejem, sołeckie, kościelne, młyńskie, a część nawet w uprawie dworskiej [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 2. Wsie klucza jabłonowskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Jabłonna | 24,5 | 0 | 67 |
| 2. | Chotomów | 13 | 0,25 | 69 |
| 3. | Rajszew | 2,25 | 0 | 70 |
| 4 | Janówek Pierwszy | 6,5 | 0 | 70 |
| | Razem | 46 | 0,25 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 67-70.*

Klucz jabłonowski to 4 wsie, leżące na północ od Warszawy, bardzo zróżnicowane pod względem powierzchni, od 2,25 do 24,25 łana, średnio 11,5 łana. pustych 0,25 łana.
W uprawie chłopskiej pozostawało około 83% ziemi, pozostałe rozdano za przywilejem, na sołectwa lub jako kościelne [Żytkowicz, 1969, s.150]. Powyższe zestawienie potwierdzą znaczne zróżnicowanie wielkości kluczy, a średnia wielkość znacznie odbiega od mediany ($M_x$) czy dominanty ( $D_x$). Warto nadmienić, iż w sumie we wszystkich kluczach biskupstwa naliczono według spisu z roku 1650, 146,25 włóki w 5 kluczach, rozdanych za przywilejem,. Ponadto 193,75 włóki w posiadaniu instytucji kościelnych,

co łącznie stanowiło 340 włóki, dochody z których nie ponosiły ciężarów na rzecz stołu biskupiego, jednak zaliczały się do areału latyfundium [Żytkowicz, 1969, s.32-33].

**Tabela nr 3. Wsie klucza wyszkowskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Wyszków | 8,75 | 0 | 90 |
| 2. | Turzyn | 32 | 6,5 | 90 |
| 3. | Brańszczyk | 22,5 | 5,5 | 93 |
| 4. | Trzcianka | 21 | 3,25 | 95 |
| 5. | Udrzyn | 18,5 | 1,25 | 97 |
| 6. | Poręba | 20 | 5,25 | 99 |
| 7. | Pecyna | 20,5 | 2,75 | 102 |
| 8. | Stara Osuchowa | 10 | 3,25 | 103 |
| 9. | Wólka Grochowa | 2 | 0 | 106 |
| 10. | Wiśniewo | 12,25 | 8,25 | 107 |
| 11. | Nagoszewo | 23,75 | 0 | 109 |
| 12. | Rząśnik | 18,5 | 0 | 110 |
| 13. | Porządzie | 23,5 | 3,75 | 111 |
| 14. | Wielątki | 25,5 | 0 | 113 |
| 15. | Bojany | - | - | 101 |
| 16. | Plewiki | - | - | 106 |
| 17. | Łuczki | - | - | 107 |
| 18. | Rzońce | - | - | 107 |
| 19. | Suski Stare | - | - | 107 |
| 20. | Rążyny | - | - | 98 |
| 21. | Łączka | - | - | 106 |
| | Razem | 258,75 | 39,75 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 90-113.*

Klucz wyszkowski obejmował 21 wsi, z których jedynie 14 jest dokładniej opisanych i znamy ich obszar (i te zostały uwzględnione w obliczeniach). Wsie o różnych wielkościach, między 2 a 32 łanami, leżące w rejonie Wyszkowa. Średnia powierzchnia

18,48 łana, zbliżona do mediany i dominanty. W porównaniu jednak z innymi, duża ilość łanów pustych, gdzie na 258,75 łana całego klucza, 39,75 łana to łany puste (15%). Wsie, dla których nie podano wymiaru gruntów nie sporządzono spisu *nomina colonorum,* ponieważ nie podlegały one kategoriom „robotne" czy „najemne" i nie podlegały kryteriom tego szacunku.
W uprawie chłopskiej 68% ziemi, pozostałą część rozdano za przywilejem, przeznaczono na sołectwa, ziemie karczmarskie, młyńskie, do uprawy dworskiej, do najmu u postronnych lub pozostały puste [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 4. Wsie klucza brokowskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Kaczkowo Stare | 17 | 0 | 138 |
| 2. | Małkinia Górna | 22 | 0 | 140 |
| 3. | Glina | 15 | 0 | 141 |
| 4. | Grabownica | 19 | 0 | 143 |
| 5. | Kalinowo | 30 | 0 | 145 |
| 6. | Biel | 14 | 0 | 146 |
| 7. | Smolechy | 6 | 0 | 147 |
| 8. | Pęchratka | 43 | 0 | 148 |
| 9. | Króle | 32,5 | 0 | 149 |
| 10. | Srebrna | 38,5 | 0 | 150 |
| 11. | Paproć Mała | 44,75 | 0 | 151 |
| 12. | Żabikowo | 30 | 0,5 | 153 |
| 13. | Ostrożne | 28,5 | 0 | 154 |
| 14. | Łętownica | 32 | 4 | 154 |
| 15. | Borek | 30 | 0 | 155 |
| 16. | Ruskołęka | 60,75 | 0 | 156 |
| 17. | Janowo Klacze | 18 | 0 | 157 |
| 18. | Dąbrowa | 30 | 4 | 158 |
| 19. | Stara Złotoria | 4,5 | 0 | 159 |
| 20. | Orzeł | 7,5 | 0 | 159 |
| 21. | Daniłowo | 16 | 0 | 160 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 22. | Gaczkowo | 10 | 0 | 161 |
| 23. | Niegowiec | 5 | 0 | 161 |
| 24. | Kańkowo | 20 | 0 | 162 |
| 25. | Młynarze | - | - | 144 |
| | Razem | 574 | 8,5 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 138-162.*

Klucz brokowski, z 25 wsiami (z których jedna pominięta w wyliczeniu z powodu braku danych), o wielkościach między 5 a 60,75 łana, czyli bardzo zróżnicowana, duże i bardzo duże, obok niewielkich; średnia 23,92 łana. Łany puste to niewielka część, 1,5%. W uprawie chłopskiej około 53%, reszta rozdana za przywilejem, na sołectwa, na kościół, młyńskie, w uprawie dworskiej oraz co jest najbardziej charakterystyczne dla tego klucza bartnicze, gdyż w tym kluczu część mieszkańców zajmowała się bartnictwem [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 5. Wsie klucza gródeckiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Gródek | 34,5 | 0,75 | 171 |
| 2. | Młożew | 14 | 0 | 173 |
| 3. | Hołowienki | 22 | 0.5 | 174 |
| 4. | Sabnie | 20 | 0 | 175 |
| 5. | Grodzisk | 20 | 0 | 176 |
| | Razem | 110,5 | 1,25 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 171-176.*

Klucz gródecki, wychodzący poza teren Mazowsza, to jedynie 5 wsi, dużych i średnich, między 14 a 34,25 łana, w rejonie Gródka (w tamtym okresie woj. podlaskie), średnia 22,1 łana. Jak widać niewielki procent łanów pustych, 1,1% całej powierzchni.
Ziemie w uprawie chłopskiej to około 74%, pozostałe przekazane na sołectwa, rozdane za przywilejem, karczmarskie, w uprawie

dworskiej lub puste. Jak można zauważyć, i tutaj część gruntów była poza uprawą kmieci [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 6. Wsie klucza szumlińskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Szumlin | 6 | 0 | 184 |
| 2. | Krawieczyn | 16 | 2 | 184 |
| 3. | Joniec | 30 | 0 | 185 |
| 4. | Sobokleszcz | 29 | 0 | 187 |
| 5. | Rogatkowo | 7 | 0 | 188 |
| 6. | Ościsłowo | 16 | 0 | 189 |
| | Razem | 104 | 2 | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 184-189.*

Klucz szumliński (w zapiskach można również spotkać dla tego klucza nazwę Juniec) to 6 wsi wraz z Szumlinem, usytuowany między Nowym Miastem a Płońskiem, wielkość od 6 do 30 łanów, średnia 17,33 łana, pustych 2%. Ziemia w uprawie chłopskiej to około 79%. Reszta w uprawie dworskiej, w najmie u postronnych lub pozostaje w kategorii puste [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr. 7. Wsie klucza czerwińskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Wola | 46 | 0 | 195 |
| 2. | Piaski | 4,5 | 0 | 196 |
| 3. | Ścieszewo | 2,5 | 0 | 196 |
| 4. | Boguszyn | 41 | 0 | 197 |
| | Razem | 94 | | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 195-197.*

Klucz czerwiński to 4 wsie w okolicy Czerwińska, od 2,5 do 46 łanów, dwie małe i dwie bardzo duże wsie, średnia 23,5 łana. Uprawę chłopską stanowi 85% gruntów. Pozostałe to dworskie, sołeckie lub w najmie u postronnych [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 8. Wsie klucza raciąskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Kroczewo | 4,5 | 0 | 205 |
| 2. | Żychowo | 8 | 0 | 205 |
| 3. | Bogucin | 10 | 0 | 206 |
| 4. | Kiniki | 10 | 0 | 206 |
| 5. | Cieszkowo | 18 | 0 | 207 |
| 6. | Krościn | 22,5 | 0 | 208 |
| | Razem | 73 | | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 205-208.*

Klucz raciąski to 6 wsi w rejonie Raciąża, od 4,5 do 22,5, średnia 12,17 łana.
W uprawie chłopskiej 88%, uzupełnienie to łany w uprawie dworskiej oraz łany w najmie u ogrodników [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 9. Wsie klucza mąkolińskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Mąkolin | 23,5 | 0 | 216 |
| 2. | Dobra | 32 | 0 | 217 |
| 3. | Gromice | 12 | 0 | 218 |
| 4. | Podgórze | 32 | 0 | 219 |
| 5. | Starzyno | 17 | 0 | 219 |
| 6. | Wiciejewo | 30 | 0 | 220 |
| 7. | Chodkowo | 30 | 0 | 221 |
| 8. | Gąsewo | 19,5 | 0 | 221 |
| 9. | Olszamowo | 9,5 | 0 | 222 |
| | Razem | 205,5 | | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 216-222.*

Klucz mąkoliński to wsie duże i bardzo duże, od 9,5 do 32 łanów, przy średniej 22,83. Uprawa chłopska obejmuje szacunkowo 69%, całość uzupełniają sołectwa, grunty kościelne, młyńskie, uprawie dworskiej, puste i w najmie u postronnych [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 10. Wsie klucza górzyńskiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Miesiączkowo | 50 | 0 | 231 |
| 2. | Zaborowo | 20 | 0 | 232 |
| 3. | Szczutowo | 56 | 0 | 233 |
| 4. | Gołkowo | 30 | 0 | 233 |
| 5. | Jastrzębie | 60 | 0 | 234 |
| 6. | Łaszewo | 25 | 0 | 236 |
| 7. | Grążawy | 21 | 0 | 236 |
| 8. | Janowo Wielkie | 53,5 | 0 | 237 |
| 9. | Janówko | 35 | 0 | 238 |
| 10. | Głęboczek Wielki | 38 | 0 | 239 |
| 11. | Głęboczek Mały | 40 | 0 | 239 |
| 12. | Brzozie | 80 | 0 | 240 |
| 13. | Mikołajki | 72 | 0 | 241 |
| | Razem | 580,5 | | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 231-240.*

Klucz górzyński to drugi z kluczy biskupstwa wychodzący poza teren Mazowsza, położony na Ziemi Dobrzyńskiej, wsie duże i bardzo duże, liczące od 20 - 80 łanów, średnia 44,65 łana. Obszar ze względu na warunki geograficzne słabiej zaludniony.
Uprawa chłopska stanowi 58%, pozostałe rozdane za przywilejem, lemańskie, karczmarskie, kościelne, młyńskie, w uprawie dworskiej, bartnicze, leśne – 1 włóka, i puste [Żytkowicz, 1969, s.150].

**Tabela nr 11. Wsie klucza płockiego wg powierzchni (w łanach).**

| Lp. | Nazwa wsi | Powierzchnia | W tym łany puste | Nr karty |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Boryszewo | 19 | 0 | 249 |
| 2. | Podolszyce | 49 | 0 | 249 |
| 3. | Dzierżązna | 6 | 0 | 251 |
| 4. | Popłacin | 17 | 0 | 252 |
| | Razem | 91 | | |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 249-252.*

Ostatni z omawianych kluczy to 4 wsie w pobliżu Płocka, liczące od 6 do 49 łanów, średnia 22,75 łana. Tutaj w uprawie chłopskiej jest 69 %, resztę stanowią grunty kościelne, młyńskie, w uprawie dworskiej oraz puste [Żytkowicz, 1969, s.150].

## 5. Zestawienie kluczy

Tabela nr 12. Zestawienie ilości wsi w kluczach biskupstwa płockiego wg łącznej powierzchni klucza i średniej wielkości wsi w kluczu (w łanach).

| Lp. | Klucz | Ilość wsi | Łączna pow. wsi w kluczu | Średnia wielkość wsi w kluczu |
|---|---|---|---|---|
| 1. | pułtuski | 42 | 792,5 | 18,01 |
| 2. | jabłonowski | 4 | 46,25 | 11,56 |
| 3. | wyszkowski | 14 | 258,75 | 18,48 |
| 4. | brokowski | 24 | 574 | 23,92 |
| 5. | gródecki | 5 | 110,5 | 22,10 |
| 6. | szumliński | 6 | 104 | 17,33 |
| 7. | czerwiński | 4 | 94 | 23,50 |
| 8. | raciąski | 6 | 73 | 12,17 |
| 9. | mąkoliński | 9 | 205,5 | 22,83 |
| 10. | górzyński | 13 | 580,5 | 44,65 |
| 11. | płocki | 4 | 91 | 22,75 |
| | Łącznie | 131 | 2930 | 22,36 |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 19-252.*

Podane powyżej zestawienia dla wszystkich kluczy wskazują łączną powierzchnię 2930 łanów, w tym 64,75 pustych, stanowiących 2,22%. Ponieważ areały poszczególnych wsi na terenie całego biskupstwie były bardzo różne, dla lepszego ich zobrazowania, na podstawie wyliczonej mediany ($M_x$) ustalono, iż środkowa wielkość wynosi 18,95 łana, a bardzo do niej zbliżona, wskazująca

najczęściej występujący obszar wsi, dominanta ($D_x$) liczy 18,90 łana. Średnia arytmetyczna 22,38 łana znacznie od nich odbiega.

Dla porównania areał wsi królewskiej wg lustracji z lat 1564/1565 (odnoszących się do województwa mazowieckiego, rawskiego i płockiego) w województwie mazowieckim liczył średnio 19,4 łana, przy 3,14% włók pustych opisywanego obszaru; w województwach rawskim i płockim wieś królewska zajmowała średnio 20,9 łana, przy 7,84% pustych [Wawrzyńczyk, 1962, s.18 ] a łącznie w tych trzech województwach, określonych mianem Mazowsza [Pawiński, 1895, s. 2-3] - 19,7 łana, przy 4,15% włók pustych.. W kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego średnia wielkość wsi wynosiła 12,44 łana [Tutalak, 2014, s.119-135]. Pojedyncze klucze biskupstwa włocławskiego, w kluczu raciąskim 13,82 łana, w kluczu wolborskim przy mieście 16,54 łana, w kluczu lazanowskim należącym do Wolborza - 23,9 łana [Żytkowicz, 1957, s.54] W Księstwie Łowickim, na terenie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, wg danych z 1685 r. przeciętna wielkość wsi wynosiła ok.15 włók [Topolski, 1958, s.102].

## 6. Kumulacja liczby wsi o danej powierzchni

Zestawienie kumulacji liczby wsi o danej powierzchni, posłużyło do wyliczenia metodą graficzną koncentracji w szeregu, które wskazało wielkość małą, czyli nie występuje na jednym obszarze większe grupowanie wsi o podobnych powierzchniach. Duże pojawiają się obok małych, przy czym najliczniejsza grupa, 44 wsie w przedziale powyżej 20 do 30 łanów, niewiele mniej, bo 40 jest w przedziale powyżej 10 do 20 łanów. W kategorii powyżej 30 do 40 łanów jest 10. Natomiast bardzo dużych, liczących ponad 40 łanów jest 12. Największe w całym biskupstwie, liczące średnio 44,65 łana, pojawiają się na mało zaludnionych terenach klucza górzyńskiego, są to: Brzozie, obejmujące 80 łanów, Mikołajki – 72, Jastrzębie – 60 łanów, Szczutowo – 56 łanów, Janowo Wielkie – 53,5 łana. Również w kluczu brokowskim pojawiają się duże wsie:

Ruskołęka – 60,75 łana, Paprotna – 44,75 łana, Pęchratki – 43 łany. W rejonach średnio zaludnionych, wsie duże, do 30 łanów licznie występują w kluczu pułtuskim, wyszkowskim, górzyńskim, mąkolińskim, częściowo w brokowskim, szumlińskim i jabłonowskim. W rejonach gęsto zaludnionych wsie mniejsze stanowią część kluczy czerwińskiego, raciąskiego, płockiego i mąkolińskiego. Tu również pojawiają się duże wsie, w kluczu czerwińskim - Wola (46 łanów) i Boguszyn (41 łanów), w płockim – Podolszyce (49 łanów). Wsi małych, w przedziale od 0 do 10 łanów, pojawiających się niemal w każdym kluczu jest 24, wśród nich Wólka Grochowa w kluczu wyszkowskim, licząca jedynie 2 łany. Wyjątkiem jest tu klucz górzyński, w którym najmniejsza wieś liczyła 20 łanów.

## 7. Podsumowanie

Z pewnością wiele czynników przyczyniło się do zróżnicowania wielkości wsi w poszczególnych kluczach, warunki geograficzne - ukształtowanie terenu, rodzaje gleb, klimat warunkujący możliwość uprawiania gruntów rolnych, obok nich warunki ekonomiczne czyli przynależność terytorialna i stosunki własności, poziom kultury rolnej oraz gęstość zaludnienia. Alina Wawrzyńczyk, w oparciu o *Polską mapę gleb* [oprac. Konecka - Betley i Truszkowska] wskazuje, iż są to w większości polodowcowe bielice i gleby piaszczyste, których urodzajność zależy w znacznym stopniu od poziomu kultury rolnej, od ich uprawy i systemu zagospodarowania. Na obszarach wysoczyzn są to najczęściej żyźniejsze gleby bielicowe, wytworzone z gliny zwałowej oraz piasków naglinowych i naiłowych. Na obszarach równin sandrowych i tarczach akumulacyjnych pradolin występują zazwyczaj słabsze gleby bielicowe, wytworzone z różnego rodzaju piasków i żwirów, oraz gleby mułowo – bagienne i torfowe. Żyzne gleby bielicowe powstałe na utworach pyłowych wodnego pochodzenia, występują na południu Wysoczyzny Płockiej (ziemia płocka i wyszogrodzka), na dużych połaciach Wysoczyzny Rawskiej (zachodnia część ziemi

czerskiej, ziemia rawska) oraz na Równinie Błońskiej (część ziemi warszawskiej i sochaczewskiej). Duże obszary Równiny Błońskiej zajmują żyzne czarne ziemie, wytworzone z piasków, glin, iłów i utworów pyłowych wodnego i bagiennego pochodzenia. Czarne ziemie spotykane są także na Wysoczyźnie Ciechanowskiej (ziemia ciechanowska i zakroczyńska), pod Drobinem na ziemi **p**łockiej, na Zawkrzu na południe od Mławy. W dolinach Wisły, Bugu i środkowej Narwi oraz innych rzek nagromadziły się mady, zazwyczaj o wysokiej zawartości próchnicy. Oprócz wymienionych rodzajów gleb występują drobnymi płatami gleby brunatne, reprezentowane zwłaszcza przez ciężkie, żyzne gleby wytworzone z glin w okolicach Ciechanowa. Ocena jakości gleb jest historycznie – w pewnych granicach – zmienna, zależy między innymi od narzędzi pracy rolnika i systemu uprawy. Jednakże porównanie ocen gruntu w szesnastowiecznych lustracjach województw Mazowsza, ze współczesną bonitacją glebową dla tych samych terenów wskazuje na wyraźna korelację [Humnicki i Pacuski, Pałucki (red.), 1973, s. 28] W związku z tym zaskakują pozytywnymi uwagami ówcześni pisarze, Urlyk Werdum, czy Jędrzej Święcicki, unoszący się nad żyznością i wydajnością ziemi mazowieckiej, wskazujący rozwój winnic i ogrodnictwa oraz uprawę pszenicy [Smoleński, 1901 s.81], [Liske, 1876, s. 73, 75, 117-121].

Dane z analizy treści inwentarza w kwestii wielkości wsi w dobrach biskupstwa płockiego z 1650 r. otwierają dalsze możliwości badawcze w wielu obszarach takich jak zaludnienie, gospodarka i poziomu kultury rolnej, obciążenia fiskalne i wymiary powinności, struktura wielkości gospodarstw i analiza form użytkowania gruntów rolnych – wszystkie pokrewne zagadnieniu wielkości wsi. Można posługiwać się nimi do badań nad dziejami osadnictwa i demografii historycznej, wskazać, że w dawnych czasach poziom życia i produkcji był na ówczesne czasy bardzo wysoki i współtworzył bogactwo kraju.

# BIBLIOGRAFIA

## Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Płocku.

Inwentarz z 1595 r.: Inwentarz Dóbr Biskupstwa Płockiego Anni 1595.

Inwentarz z 1650 r.: Anno Domini 1650 Revisio episcopatus Plocensis ex commissione Serenissimi Poloniae et Sueciae Principis et R[ever]endissimi Domini D[omi]ni. Caroli Ferdinandi episcopi Plocensis et Vratislaviensis Ducis Opolensis et Ratiborensis Abbatis Clarae Tumbae et per Illustros et R[evere]ndos Dominos Joannem Cieliecki archidiaconum Dobrzynensis, Poznanensis, Plocensis canonicum, Albertum Brzeski canonicum Plocensem, praepositum Scarisseviensis, Joannem Zadorski canonicum Plocensem praepositum Osiecensem, Jakobum Bełza, canonicum Plocensem, Pultoviensem a venerabili capitulo generali Plocensi deputatos.

Sygn. 57: Status dioecesis Plocensis tempore visitationis generalis sub episcopatu R.D.A S. Dembowski ep. Ploc.a. D. 1742 conscriptus k. 5-8, 12 k. 56-60.

Sygn. 104 (sygn.st.): Acta officiosa *1785-1791,* k. 235- 259.

Sygn. 119 (B nr 5): Inwentarz biskupstwa płockiego w. XVII, na mikrofilmach Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych (dalej Mf ABMK) 1492, Inwentarz biskupstwa płockiego Ex Commissione Jaśnie Wielmożnego J.M.X. Andrzeja Chryzostoma na Załuskach i Błędowie Załuskiego Biskupa Płockiego, opata wąchockiego i Przewielebniejszej Kapituły Płockiej Jaśnie Wielmożnych Ich Mciów XX Prałatów i Kanoników przez Ich Mciów niżej podpisanych JMX i JMX od pomienionej Przewielebnej Kapituły deputowanych po rezygnacjej J.W.J.M.X. Stanisława na Lubrańcu Dąmbskiego przeszłego Płockiego a teraźniejszego Kujawskiego Biskupa a die 26 Novembris Anni 1692 w pierwszym roku, ad diem 24 Junÿ Anno 1693 spisany.

Sygn. 121: Mf ABMK 1493*,* Invetorium partis bonorum episcopatus Plocensis vide licet ante fluvium Narev tantum sito rum per me infrascriptam vacante sede post fata Hieronimi Szeptycki eppi Plocensi die 9-na Augusti anno praesenti 1773 subsecuta in capitulo electionali administratoris electrum aeconomum conscribe inchoatum ac tandem brevi spatio temporis circa captam possessionem ejusdem episcopates a Celesissimi principe Michaele Poniatowski episcopo Plocensi duce Pultoviae ad natum ejusdem

Celesissimi principis in generali capitulo por festo Navitatis B.V.M. anno current celebrato confirmatum delegatumque Revisorem scilicet Joannem Łempicki canonicum cathedral Plocensi diebus mensium Augusti, Septembri, Octobri 1773 anno cotinnetum.

Sygn. 127: Mf ABMK 127. Opis klucza górzeńskiego z 1747.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Sygn. 4993: Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834, k. 41-42. Biblioteka Kórnicka.

Sygn. BK 01128: Korespondencja Karola Ferdynanda Wazy i dostojników świeckich i duchownych (1639-1650). Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego.

Sygn. 73, mps, Witord Jan. Ciosna bartników wyszkowskich. Źródła drukowane

Grzybowski Michał Marian. 1977. Lustracje zamku pułtuskiego. Wydawnictwo Zakład Naukowy w Ciechanowie.

Majewski Dariusz. 2011. Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum diecezjalnego w Płocku.

Majewski Dariusz. 2006 i 2014. Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku.

Polska mapa gleb. Opracowana przez: Konecka – Betley Krystyna i Truszkowska Regina. Agrotechnika, wyd. III Warszawa 1956, s.47 nn.( za Wawrzyńczyk Alina, 1962, str. 10).

Żytkowicz Leonid, 1957. Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu Fontes 38.

**Opracowania**

Burszta Józef. 1954. „Znamiona bartne w Puszczy Wyszkowskiej". Lud. Kurytyba, Parana, nr 41.

Chłapowski Krzysztof. 1996. Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe.

Długosz Teofil, 1958. „Biskupi polscy XVII i XVIII w., obsada, dyspensy, taksy". Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, nr 5, z.2.

Dworzaczek Włodzimierz, 1967-1968. Kołudzki Szymon h. Pomian (ok. 1570-1656). W:

Polski Słownik Biograficzny, red. Emanuel.Roztworowski. Wrocław: Polska Akademia Nauk, t. 13.

Lolo Radosław i Dzięgielewski Jan (red.). 2010. Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji? W: Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI – XVII wieku. Studia i szkice, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Wiśniewski Krzysztof, Dzięgielewski Jan (red.), 2010. Emigracja z Mazowsza i miast mazowieckich w XVI-XVII wieku w świetle rejestrów przyjęć do prawa miejskiego. W: Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Filipczak-Kocur Anna. 2006. Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty – ustawy – realizacja. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe.

Góralski Wojciech. 2014. „Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej". Studia Płockie, Płocki Instytut Wydawniczy, t. 42.

Gloger Zygmunt. 1901. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, t. 2.

Graczyk Waldemar. 2005. Stanisław Łubieński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640. Kraków: TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów.

Graczyk Waldemar, 2007. „Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku". Nasza Przeszłość, Instytut Wydawniczy Księży Misjonarzy, nr 107.

Humnicki Józef i Pacuski Kazimierz. 1973. Środowisko geograficzne. W: Atlas historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. II, komentarz, indeksy; Pałucki Władysław (red.), Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii.

Kielak Bernard. 2004. „Historia bartnictwa na Mazowszu" Zeszyty Naukowego Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, nr 18.

Liske Ksawery. 1875. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów: Nakładem Gubrynowicza i Schmidta. Z drukarni E. Winiarza.

Lolo Radosław. 2021. „Mało znany inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku". ABMK, 116.

Lolo Radosław. 2007. „Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku w świetle inwentarzy dóbr biskupich". Rocznik Mazowiecki. Warszawa: Mazowieckie Towarzystwo Naukowe, z. 19.

Lolo Radosław (red.), 2019. Reformacja - kontrreformacja - reforma katolicka na Mazowszu. Oficyna Wydawnicza ASPRA .

Pawiński Adolf. 1895. Źródła dziejowe tom XVI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom V. Mazowsze. Warszawa. Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa.

Braun Krzysztof i Józef Kazimierski (red.). 1989. Bartnictwo w Puszczy Białej. W: Brok i Puszcza Biała. Przeszłość - środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze. Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe

Pleskaczyńska Małgorzata i Józef Kazimierski (red.). 1989. Źródła historyczne do dziejów Broku i Puszczy Białej. W: Brok i Puszcza Biała: Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze. Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe.

Lolo Radosław i Samsonowicz Henryk (red.). 2016a. Kościół w epoce nowożytnej. W: Dzieje Pułtuska, t.1: do 1795 roku, Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. .Aleksandra Gieysztora.

Lolo Radosław i Samsonowicz Henryk (red.). 2016b. Oświata i kultura w Pułtusku w epoce staropolskiej. W: Dzieje Pułtuska t.1: do 1795 roku. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.

Wiśniewski Krzysztof, Lolo Radosław i Samsonowicz Henryk (red.). 2016. Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój – gospodarka – ludzie. W: Dzieje Pułtuska, t.1: do 1795 roku, Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.

Smoleński Władysław. 1901 Pisma historyczne, t. I. Kraków: Gebethner i Spółka.

Milewski Dariusz i Szczepański Janusz (red.). 2011. Stan gospodarczy klucza pułtuskiego w świetle inwentarza dóbr biskupów płockich z 1650 roku. W: Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, t. 9.

Morawski Zbigniew i Szczepański Janusz (red.). 2011. Gospodarka Pułtuska w okresie nowożytnym. W: Pułtusk: Studia i materiały z dziejów miasta i regionu, Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, t. 9.

Topolski Jerzy. 1958. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Tutalak Ewa. 2014. Wielkość gospodarstw kmiecych w kluczu muszyńskim biskupów krakowskich w XVII-XVIII w., Annales Universitates Marie Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, vol. LXIX.

Wawrzyńczyk Alina. 1962. Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Zajda Aleksander. 1979. Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku). Warszawa; Kraków: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 497, Prace Językoznawcze, 60. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Żebrowski Tadeusz. 1976. Zarys dziejów diecezji płockiej. Płockie Wydawnictwo Diecezjalne.

Żytkowicz Leonid. 1969. Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

**Netografia**

1. ADP, *Opis zasobów Archiwum*, https://archiwumplock.pl/opis-zasobow-archiwum/ (dostęp: 23.10.2020).